

تعامل معماری و هنر شعر فارسی

دکتر سید حسن امین

پیوند هنر معماری و هنر شعر در ماده تاریخ سازی

در معماری ایرانی از دیرباز برای ثبت تاریخ پایان یافتن بنای ساختمان‌های همگانی، به ویژه بناهای نیایشگاهی، آموزشی، آرامگاهی، یادمانی، پدافندی و حکومتی- از ادبیات منظوم مدد جستند و بدین گونه با ثبت نام و نشان بانی و موسس یا ساعی و معمار و ذکر دقیق تاریخ اتمام بنا، در قصیده یا قطعه‌ای مناسب، تعامل مستقیم میان معماری ایرانی و شعر فارسی را در طول تاریخ به ثبت رسانده‌اند. زیرا از یک سوی معماران ایرانی، سخن منظوم فارسی را در شمار آرایه‌های بنایی بر در و دیوار بناهای بزرگ در قالب آجر نوشته، گچ نوشته، سنگ نوشته و... در آورده‌اند و از سوی دیگر شاعران هر عصر ضمن به نظم درآوردن تاریخ دقیق پایان یافتن ساختمان، تناسب فعلی، فاعلی و انفعالی آن بنا را در عبارتی کوتاه یا مصرعی مناسب هنرمندانه به نمایش گذاشته‌اند. نمونه‌های ماندگار این تعامل فرهنگی میان معماری و ادب فارسی را نه تنها در سرتاسر ایران بلکه در گوشه و کنار حوزه وسیع تمدنی ایران یعنی فرارود (ماوراءالنهر/آسیای میانه)، افغانستان، پاکستان، هند، ترکیه، عراق، کشورهای حاشیه‌ی خلیج فارس، و حتی شهرهای مذهبی عربستان نیز بر سر در عمارت‌های بزرگ و کوچک همگانی و خصوصی با حجاری یا کاشی کاری یا گچ‌بری می‌توان دید.

ثبت تاریخ واقعه‌ای همچون پایان یافتن بناهای آباد را در ادب فارسی «ماده تاریخ سازی» می‌خوانند. این وجه تسمیه یعنی به کارگیری واژه‌ی «ماده» برای ثبت تاریخ شاید به تناسب «مواد و مصالح ساختمانی» باشد، به این معنی که یک ساختمان همچنان که به مواد و مصالح فیزیکی نیاز دارد، به یک ماده فرهنگی/ادبی (ماده تاریخ) هم نیازمند است. متن این ماده تاریخ، البته ممکن است به فارسی یا عربی و به نظم یا به نثر باشد، ولی اغلب قریب به اتفاق ماده تاریخ گویی‌ها برای بناهای بزرگ در حوزه‌ی تمدنی ایران به نظم فارسی است که نه تنها در کشورهای آسیای میانه بلکه حتی در هند، ترکیه و کشورهای مجاور دیگر عموماً زبان فرهنگی و گاهی دیوانی آن‌ها شمرده می‌شده است.

انواع ثبت تاریخ در شعر

ماده تاریخ سازی در فرهنگ گران سنگ ایرانی برای ثبت تاریخ هرگونه واقعه‌ی مهم همچون جنگ و صلح، وقوع زلزله، شیوع وبا، انقلابات عمومی، عزل و نصب‌های مهم، وفات بزرگان، جلوس پادشاهان، اتمام تألیف و تصنیف‌ها و امثال آن‌ها و از جمله تاریخ اتمام بناهای همگانی و گاهی حتی بناهای خصوصی با اهمیت مرسوم بوده است. برای ماده تاریخ‌سازی هم شاعران فارسی زبان از چندین روش بهره جستند. ما در این مقاله با تکیه بر مواد تاریخ بناهای همگانی، به تشریح انواع این روش‌ها و آرایه نمونه‌ای از هر کدام از آن‌ها می‌پردازیم.

۱-۲- ثبت صریح تاریخ

نخستین روش ماده تاریخ سازی، این است که سال دقیق پایان یافتن بنا

به طور شفاف و واضح عیناً در متن شعر بیاید. برای مثال، میرزا محمد حسین ذکاء الملک اول متخلص به فروغی (در گذشته ۱۳۲۵ هـ. ق) برای ثبت تاریخ دقیق زائرسرا و مقبره بزرگی که میرزا یوسف مستوفی الممالک آشتیانی (در گذشته ۱۳۰۳ هـ. ق. صدراعظم معروف ناصرالدین شاه قاجار پس از مرگ حاج ملاهادی حکیم سبزواری (در گذشته ۱۲۸۹ هـ. ق) در سبزواری ساخت، بسیار بی پیرایه و ساده چنین سروده است:

در هزار و سیصد، این فرخ بنا شد ساخته

تا که زایر را بودجار و مجاور را مجیر^۱

۲-۲- ثبت تاریخ به صورت حاصل جمع یکی از چهار عمل اصلی

دومین روش ماده تاریخ سازی، این است که تاریخ واقعه‌ای، عیناً ولی با شفافیت کمتر، مثلاً از حاصل جمع یا تفریق یا ضرب یا تقسیم اعداد به دست آید و در شعر ضبط شود. برای مثال، فردوسی که پی افکندن اثر جاویدان خود شاهنامه را به کاخی بلند تشبیه کرده است که «از باد و باران نیابد گزند»، تاریخ به پایان بردن شاهنامه را ۵۸۰۰ (پنج هشتاد بار) = ۴۰۰ هـ. ق. ثبت کرده و گفته است:

زهجرت شده پنج، هشتاد بار

که گفتم من این نامه شاهوار^۲

۳-۲- استفاده‌ی ساده از حروف به جای عدد

سومین روش ماده تاریخ سازی این است که برای ثبت واقعه یا تاریخ اتمام بنا، به جای استفاده از اعداد از حروف که نماد اعداد شمرده می‌شوند، استفاده شود. در زبان‌های فارسی و عربی، در برابر ترتیب رایج الفبایی (ابتثی) برای حروف بیست و هشت‌گانه‌ی عربی، ترتیب دیگری وجود دارد که عبارت است از: ابجد-هوز-حطی-کلن-سعفص-قرشت-ثخذ-ضطخ. هر کدام از این حروف را نماد عددی معین به ترتیب از یک تا ده و سپس از بیست تا نود و سپس از صد تا هشتصد می‌دانند.^۳ و لذا در این روش با استفاده از حروف ابجد، تاریخ پایان کار بناهای مهم یا هر واقعه‌ی دیگری را می‌توان ثبت و ضبط کرد. برای مثال، تاریخ مرگ حافظ را چنین به شعر درآورده‌اند:

ب(باء) + ح(ص) + ص(صاد) + ذ(ذال) = ۷۹۲

به سال (باء) و (صاد) و (ذال) ابجد

ز روز هجرت میمون احمد

به سوی جنت اعلی روان شد

فرید عهد، شمس‌الدین محمد^۴

۴-۲- استفاده‌ی معماگونه از حروف به جای عدد

چهارمین روش ماده تاریخ سازی، این است که به جای ذکر حروف ابجد مورد نظر، حروف را با نوعی تعمیمه (معما سازی) به عنوان تاریخ مورد نظر به خواننده منتقل کنند؛ برای مثال امیر علی شیرنویسی حرف (ظ) را با تاریخ قتل میرزامحمد امین نامی از شورشیان عصر خود برابر یافته است، اما آن را به

خداوند ایما هم عمود بر ما و من علوم و پستی و مالیت

بالم کرد در این دار فانی
فضای مبدی هم از انام مملکت
درار معصیت و فیک اخلاصیت

بالم کرد در این دار فانی
فضای مبدی هم از انام مملکت
درار معصیت و فیک اخلاصیت

بیمش پستی و بی قرچی
سوزن و نوبه است پستی و نوبه

سنا «پا» در میان بنهاد و گفت از بهر تاریخش:
(اساس طرح این آرامگاه از فکر صائب شد)^۴

۳- پیشینه تاریخی ماده تاریخ بناهای همگانی

اولین ماده تاریخ منظوم فارسی که با استفاده از کلمات مناسب و معنی دار برای بناهای همگانی سروده شده است، ماده تاریخی است که حکیم انوری (در گذشته ۵۸۵ هـ.ق) در ۵۴۲ هـ.ق. ساخته است.

در آن تاریخ یکی از بزرگان بلخ در آن شهر برای گذراندن ساعات فراغت مردم و تفریح و نردبازی عمارتی ساخته بود و انوری، دو کلمه «فرح» (مساوی ۲۸۸) و «نرد» (مساوی ۲۵۴) را که مجموع آن ها ۵۴۲ می شود، برای ثبت تاریخ بنای عمارت مذکور استخراج کرد و گفت:

بوده در (نرد) و (فرح) نقشش به کام

تا (فرح) تاریخ این نقش است و (نرد)^{۱۱}

این گونه «ماده تاریخ»ها که با خطوط خوش و نقوش مناسب اغلب بر سر دروازه‌ها، درها و درگاه‌های ورودی بناهای بزرگ همگانی به تصویر کشیده شده است، تعامل بین فرهنگ و شعر و ادب فارسی را با معماری به خوبی نشان می‌دهد و نه تنها از لحاظ تاریخ معماری سنتی ایران و ثبت نام بانیان و معماران بزرگ ایرانی در طول تاریخ بلکه همچنین از جهت ادبی و تاریخ ادبیات و نشان دادن نفوذ مستقیم فرهنگ و ادب در سنت‌های معماری ایرانی حائز اهمیت است.

ما در مقاله حاضر به منظور نشان دادن پیوند معماری ایرانی با فرهنگ و ادب فارسی، به سلسله مراتب تاریخی، نمونه‌هایی از ماده تاریخ‌های بناهای همگانی ایران و هند (پل، دیوان خانه، مدرسه، زیارتگاه، حمام، تکیه، آب انبار، مسجد، آرامگاه) را انتخاب کرده و به نظر خوانندگان می‌رسانیم. در این گزینش، تنوع شاعر و نوع شعر و نوع ساختمان رعایت شده است تا بدین گونه تعامل و تبادل میان معماری و فرهنگ در حوزه هنری ایران از نظر زمانی و مکانی در گستره‌ای هر چه وسیع‌تر به اثبات برسد.

۴- ماده تاریخ بنای پل‌ها و بندها

۱-۴- پلی در هند

در هندوستان در نزدیکی شهر حیدرآباد دکن، پلی بسیار طویل در نیمه قرن دهم هجری ساخته‌اند و ماده تاریخ آن که بر سنگی حک شده است، عبارت «صراط مستقیم» (مساوی ۹۵۰) است.^{۱۱}

۲-۴- تعمیر پل ماریین اصفهان

ملا نورا نجیب کاشانی از شاعران عصر صفوی که شرح حال او در تذکره نصرآبادی مندرج است، تاریخ بنای پل ماریین را در اصفهان در ۱۰۹۸ هـ.ق. به دستور شاه سلیمان صفوی چنین ساخته است:

سلیمان ثانی که سیلاب حکمش

به سد سکندر فکنده تزلزل

به تعمیر این پل که امواج سلیش

دلیلی نمایان بود بر تسلسل

سحاب کف دست معمار جودش

گهر بار شد در محیط تفضل

ز طبع نجیب این دو تاریخ زیبا

به یک رنگ و بو کرد گل چون دو سنبلی

(بود باز تعمیر این پل مبارک): ۱۰۹۸

(مبارک بود باز تعمیر این پل): ۱۰۹۸^{۱۲}

۳-۴- بنای پل کردستان

میرزا صادق ناطق اصفهانی (در گذشته ۱۲۳۵ هـ.ق) تاریخ بنای پلی را در کردستان در ۱۲۱۹-۱۲۱۹ هـ.ق. به دستور امان‌الله خان حاکم کردستان گفته است که هر مصرع آن ماده تاریخ است:

قصه کوتاه چون بنای پل شد از والی عهد
از صفا وصدق هر کس کرد بر والی دعا

قطعه آورد ناطق از زلال طبع و گفت:

از سخای والی و الا شده این پل بنا^{۱۳}

۴-۴- بنای پل آهنی زاینده رود

صغیر اصفهانی (در گذشته ۱۳۴۹ ش) تاریخ بنای پل آهنی زاینده رود اصفهان را در ۱۳۷۶ هـ.ق. چنین گفته است:

صغیر از اصفهان بهر تماشای

در آن جا رفت و تاریخش چنین ساخت

که «پا» بر روی پل بنهاد و گفتا:

(پلی زیبا ز عزمی آهنین ساخت)^{۱۴}

۱۳۷۶=۳+۱۳۷۳

۵- ماده تاریخ بناهای آموزشی

۱-۵- بنای مدرسه بار فروش (بابل)

ناطق اصفهانی برای تاریخ بنای مدرسه‌ای در شهر بار فروش (بابل) به دستور میرزا شفیق وزیر به سال ۱۲۱۷ هـ.ق. ساخته است:

در عهد پادشاه جم اقبال جم نشان

کز وی بلند آمده کاخ و سرای علم

لطف جهان، وزیر زمان، میرزا شفیق

کز رای وی گرفته بلندی هوای علم

چون کعبه کرد مدرسه^{۱۵} طرح در زمین

کز آن چنو سپهر روان شد صدای علم^{۱۵}

۲-۵- تعمیر مدرسه فیضیه قم

ناطق اصفهانی برای تعمیر مدرسه فیضیه قم به سال ۱۲۱۷ هـ.ق. به دستور فتح‌علی شاه قاجار قطعه‌ای سروده است که هر مصرع آن جداگانه ماده تاریخ است:

سلطان عهد فتح‌علی شاه، آن کزو

بفرود زیب و زینت دهر و سرای علم^{۱۶}

۳-۵- بنای مدرسه شاه تهران

ناطق اصفهانی قصیده‌ای سی و پنج بیتی برای تاریخ بنای مدرسه و مسجدی که به امر فتح‌علی شاه قاجار در تهران ساخته شده است (مسجدشاه سابق و مسجد امام خمینی کنونی) سروده است که در هر مصرع آن جداگانه (یعنی مجموعاً هفتاد عبارت مختلف) تاریخ این بنای آموزشی/نیایشگاهی را که در ۱۲۲۳ هـ.ق. پایان یافته است، ضبط کرده است:

از سعی شاه دهر بناشد بنای علم

از وی گرفت زیب بنا و سرای علم^{۱۷}

۴-۵- بنای مدرسه محمدیه سبزوار

زنده یاد آیت الله استاد سیدعلی نقی امین (۱۲۹۷-۱۳۷۹ ش) برای تاریخ اتمام بنای این مدرسه ساخته‌اند:

این مدرسه کز صفاست رشک جنات

از بام و درش مدام ریزد برکات

تاریخ بنای آن سرود «ابن امین»

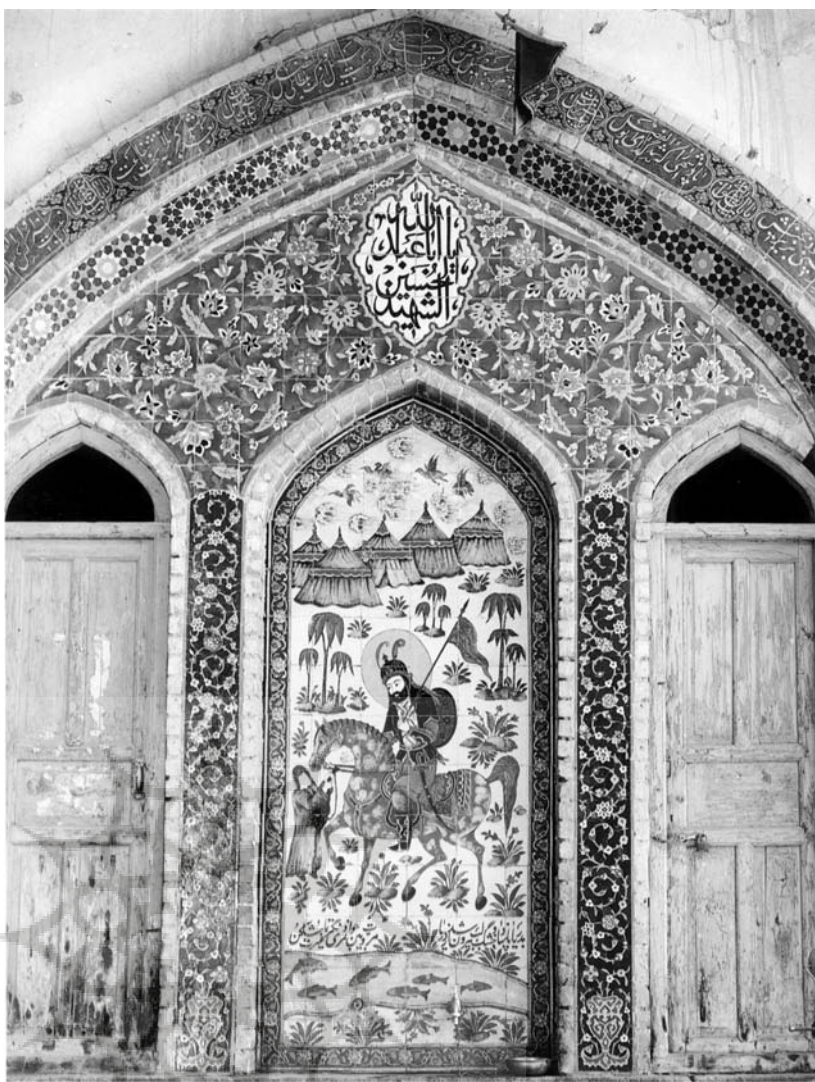
هنگام ورود لب گشای از «روضات»^{۱۸}

۶- ماده تاریخ بنای مساجد

۱-۶- بنای مسجد دارالاحسان سنندج

امان‌الله خان والی کردستان در عهد فتح‌علی شاه قاجار مسجد جامع دارالاحسان سنندج را که از بناهای منحصر به فرد کردستان است که در ۱۲۲۷ هـ.ق. شروع کرد و در ۱۲۲۸ هـ.ق. به پایان رسانید. شاعری به نام فتح‌الله کردستانی متخلص به «خرم»، قطعه‌ای در سی و سه بیت برای ماده تاریخ این بنای نیایشگاهی ساخته است که تمام ابیات آن در مصرع‌های اول، تاریخ آغاز بنا و در مصرع‌های دوم، تاریخ اتمام بنا را به دست می‌دهد:

«ماده تاریخ»ها که با خطوط خوش و نقوش مناسب اغلب بر سر دروازه‌ها، درها و درگاه‌های ورودی بناهای بزرگ همگانی به تصویر کشیده شده است، تعامل بین فرهنگ و شعر و ادب فارسی را با معماری به خوبی نشان می‌دهد و نه تنها از لحاظ تاریخ معماری سنتی ایران و ثبت نام بانیان و معماران بزرگ ایرانی در طول تاریخ بلکه همچنین از جهت ادبی و تاریخ ادبیات و نشان دادن نفوذ مستقیم فرهنگ و ادب در سنت‌های معماری ایرانی حائز اهمیت است

نمایی از یک سقاخانه (دوره قاجار) - اصفهان

بنای دانشگاه تهران را که به سال ۱۳۱۳ش. به دستور رضاشاه پهلوی تأسیس شد، چنین ساخته است: ۱۳۱۳-۱-۱۳۱۴ از «ادب» کلک بهار افکند سر در پیش و گفت: شاه این پاینده دانشگاه را بنیاد کرد^۸

در این جا ارزش عددی مصرع آخر بیت بالا که ماده تاریخ مطلوب و برگزیده‌ی شاعر است، ۱۳۱۴ می‌شود، در حالی که تاریخ دقیق تأسیس دانشگاه تهران ۱۳۱۳ بوده است، لذا شاعر با لطافت و ظرافتی می‌گوید که برای ضبط صحیح تاریخ باید سر کلمه‌ی «ادب»- یعنی حرف الف که مساوی عدد (یک) است- را بیفکند و از بین ببرد تا به تاریخ درست تأسیس دانشگاه دست یابد. النمایه، در این جا شاعر این معنی را بسی شاعرانه و هنرمندانه به خواننده منتقل می‌کند، چه مفهوم ظاهری این پیام این است که شاعر از سر ادب (یعنی از روی تواضع) سر در پیش افکنده و با خضوع سخن گفته است. در حالی که از جهت ماده تاریخ سازی، تنها منظور او آن است که سر کلمه‌ی «ادب» (حرف الف) باید بیرون افکنده شود، تا تاریخ موردنظر (۱۳۱۳) به دست آید. در مقابل این گونه ماده تاریخ‌ها که در آن‌ها حرف یا حروفی باید از ماده تاریخ مطلوب کسر شود، در بعضی موارد برای درست درآمدن ماده تاریخ مطلوب باید حرف یا حروف یا کلمه‌ای به آن افزوده شود. برای مثال، استاد جلال‌الدین همایی متخلص به «سنا» برای صحیح درآمدن ماده تاریخ بنای آرامگاه صائب تبریزی که در ۱۳۸۴هـ. ق. ساخته شد، چنین سروده است: ۱۳۸۴+۳=۱۳۸۱

خواننده چنین منتقل کرده است: ظ=سرظالم=۹۰۰ ظالمی را کشته سوی شهر آوردند سر آن چه آوردند قتلش را همان تاریخ بود^۹

۲-۵- استفاده از کلمات یا عبارات معنی دار

پنجمین روش ماده تاریخ سازی، این است که ماده تاریخ از طریق برابری سال مورد نظر به حساب حروف ابجد با کلمه یا عبارتی مناسب و معنی دار، ثبت و ضبط شود. مثل این که امیر حسین هروی تاریخ بنای مسجد جامع هرات را که به سال ۹۰۰هـ. ق. از سوی امیر علی شیرنوایی ساخته شد، با عبارت «ثانی مسجد الاقصی» برابر یافته است.^۶ یا آن که دیگری در حیدرآباد دکن هند، تاریخ بنای پل معروف نزدیک آن شهر را به سال ۹۵۰هـ. ق. با عبارت «صراط مستقیم» به حساب حروف ابجد، مطابقت داده است.^۷

۲-۶- استفاده از صنعت خرج و دخل در ماده تاریخ

روش ششم، این است که شاعر به جهت اهمیت و ارزش بیشتری که به تناسب و مضمون «ماده تاریخ» می‌دهد، در مواردی که عبارت متناسب برگزیده‌ی او از جهت تاریخی با سال مورد نظرش مطابق نباشد، با نوعی زیاد یا کم کردن آن ماده تاریخ، به وسیله وارد کردن یا خارج کردن یک یا چند حرف به آن که نوعاً در مصرع ما قبل با نوعی استعاره به خواننده منتقل می‌شود، به هدف خود یعنی حفظ عبارت متناسب و به دست دادن تاریخ دقیق می‌رسد. برای مثال، استاد محمدتقی ملک الشعراء بهار (در گذشته ۱۳۳۰ش)، تاریخ

سیادتی که به علم و عمل بود مشهور
گزند چشم و حوادث ز جسم و جانس دور
به علم اعلم و در زهد آیت عظمی
به یک اشاره شد از جانب خدا مأمور
بنای تکیه و مسجد نهاد در بیهق
که تا ابد به جهان ماند این بنا معمور
ز عقل، ابن امین خواست چون که سال بنا
بلادرنگ خرد گفت: (انه مغفور) = ۱۳۸۲ هـ. ق.^{۳۳}

۲-۹- تعمیر چلستون اصفهان
نجیب کاشانی از شاعران عصر شاه سلیمان و شاه سلطان حسین صفوی،
ماده تاریخ زیر را برای تعمیر عمارت چهلستون در دوره‌ی شاه سلطان حسین
صفوی گفته است:
بحمدالله که باز از نو به اقبال شهنشاهی
مرصع شد زمین و آسمان از ماه تا ماهی
نجیب از نو به طاق آسمان بنوشت تاریخش:
(مبارک باد تالار بلند ایوان جم جاهی)
۱۱۱۸

۷- دروازه‌ها

۱-۷- بنای سر در باغ ملی

ساختمان سر در باغ ملی تهران در محل میدان مشق سربازان عصر قاجار
که امروز مدخل بزرگ ساختمان‌های موزه پست ایران (در ضلع شرقی) و
وزارت امور خارجه و کتابخانه حاج حسین آقاملک - آستان قدس رضوی - (در
ضلع غربی) می‌باشد، در سال ۱۳۰۰ شمسی (۱۳۴۰ هـ. ق.) ساخته شد و
ندیم‌الملک، قطعه‌ی زیر را که در نمای شمالی و جنوبی سر در باغ ملی
کاشی‌کاری شده است، برای ثبت تاریخ اتمام آن بنا ساخته است:

تعالی هم تبارک زین مبارک درگه و ایوان
رواقش قبله خاقان، حبایش مأمّن قیصر
غرض این تخت جمشیدی چو کیهان را طراز آمد
شهان از بهر تاریخ‌اش نوشته هر یکی محضر
ندیم‌الملک از «اسکندر» گرفت افسر، سپس گفتا:
(بنای درگه کسری قرین سدّ اسکندر)
۱۳۴۰-۱۳۴۱

۸- بناهای آرامگاهی

۱-۸- بنای آرامگاه ابوعلی سینا

علی اصغر حکمت، وزیر دانشمند معارف و امور خارجه‌ی عصر پهلوی‌ها،
قطعه‌ی زیر را برای اتمام بنای آرامگاه فیلسوف بزرگ ایرانی ابوعلی سینا در
همدان ساخته است:

ز الوند است تابان تا فروغ بوعلی سینا
بناید نور حکمت در جهان چون طور در سینا
شفایی غیر قانون‌اش نیابد خاطر خسته
نجات‌ی جز اشارات‌اش نبیند دیده‌ی بینا
عیان شد لطف یزدانش، نهان شد دیو از جانش
بلندی یافت ایوانش، ز طغرای «وأتینا»
رقم زد کلک حکمت در هزارم سال میلادش
که: «ماند این کاخ پاینده بفر بوعلی سینا»
۱۳۷۰ هـ. ق.

۲-۸- بنای آرامگاه خیام

برای بنای آرامگاه خیام در نیشابور، ماده تاریخ‌های متعددی سروده‌اند که
ظاهراً هیچ کدام از آن‌ها در بنای یادمانی او منعکس نشده است.

۹- عمارت‌های دیوانی و وزارتی

۱- رفیع‌الدین واعظ قزوینی (در گذشته ۱۰۸۹ ق) در ۱۰۸۱ هـ. ق. برای
عمارتی بزرگ و زیبا چنین ماده تاریخی ساخته است:
پی تاریخ آن کلکم رقم زد

که: (این زیبا بنا فرخنده بادا)^{۳۴}

۱۰۸۱ ق

۳-۹- عمارت محمدحسین خان شیبانی

حاج سلیمان صباحی بیدگلی کاشانی به سال ۱۲۰۶ هـ. ق. برای تاریخ
دو عمارت محمدحسین خان شیبانی در قطعه‌ای که هر مصرع آن ماده تاریخ
است، گفته است:

دارای جم همال، محمدحسین خان
کو را مدام ادهم توفیق باد رام
کرد از کمال لطف دو دولت سرا بنا
مینو مثال مسکن روح و محل کام
تا جای سور و مجلس شادی بود جهان
بانی این دو خانه بود کامران مدام^{۳۵}
۱۲۰۶

۴-۹- عمارت حاج میرزا احمد وزیر

ناطق اصفهانی به سال ۱۲۲۰ هـ. ق. برای عمارت حاج میرزا احمدوزیر
قطعه‌ای ساخته است که هر مصرع آن تاریخ اتمام آن بناست.

آصف با عقل و فرهنگ آن که از قدر و کمال
آمد از جان بنده‌ی وی آصف بن برخیا
جود وی ساعی بر این محکم سرا شد از علو
جدّ او بانی در این عالی بنا شد ابتدا^{۳۶}
۱۲۲۰

۱۰- بنای گرمابه

۱-۱۰- بنای حمام سنندج

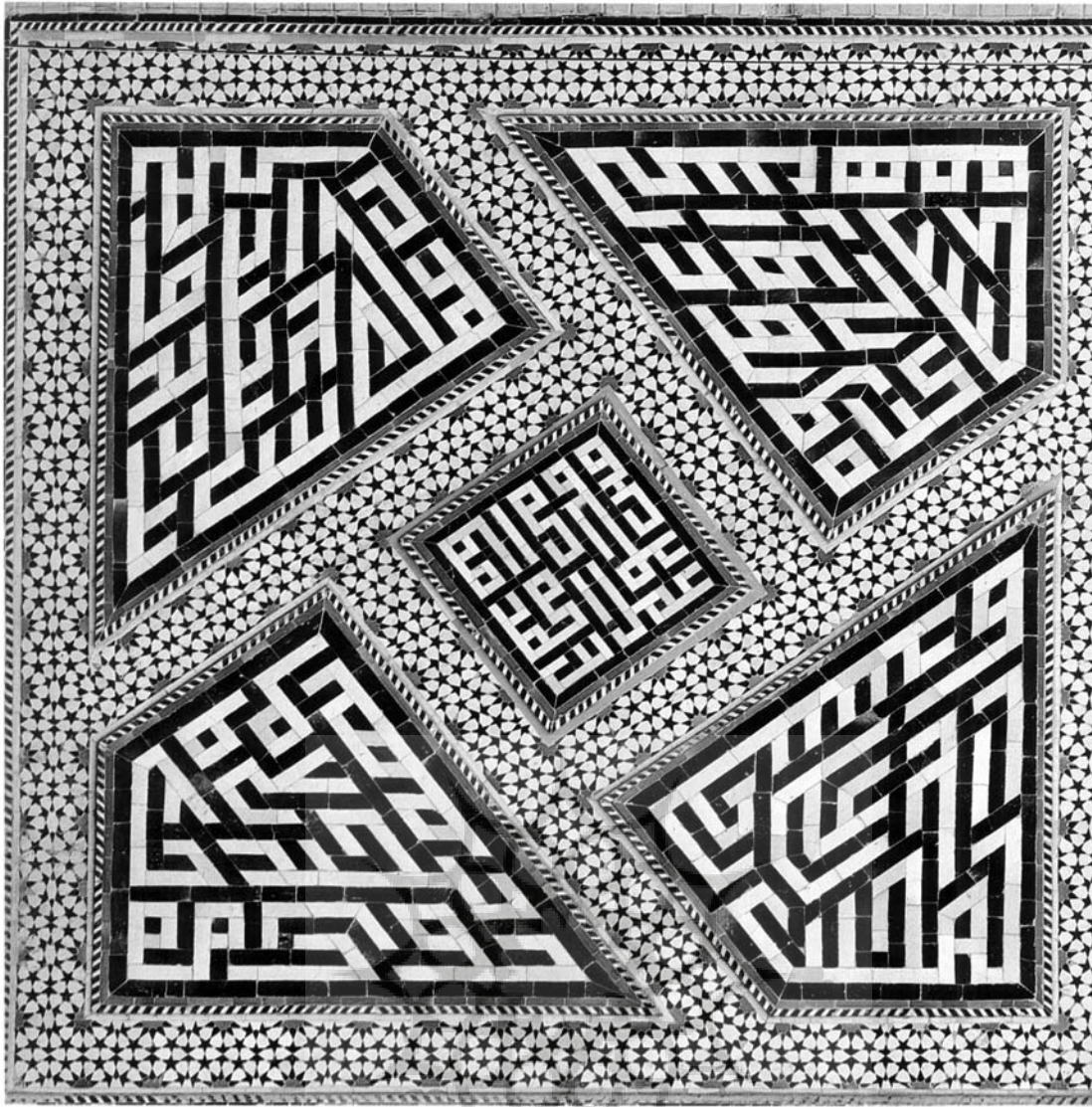
ناطق اصفهانی قطعه زیر را برای تاریخ بنای حمامی که در ۱۲۲۰ هـ. ق.
در سنندج از سوی امان‌الله خان حاکم وقت کردستان (بانی مسجد معروف
دارالاحسان سنندج) سروده است که همه‌ی مصرع‌های آن ماده تاریخ اتمام
این حمام است:

صاحب اقبال و یمین و دین، امان الله خان
والی والا گهر، آن کان الطاف و سخا
در سنندج با هزاران قدر و با اعطاف حق
کرد این حمام راه، آن صاحب دولت بنا^{۳۷}
۱۲۲۰

۲-۱۰- بنای حمام سبزوار

آخرین ماده تاریخ برای گرمابه‌های عمومی را محمدرضا خلیلی وقتی
به‌الدین حکیمی (نوه حاج ملاهادی سبزواری) گرمابه‌ای عمومی برای اهالی
کم درآمد «شهرک ابودر» سبزوار برسیبیل صدقه جاریه ساخت، سروده است:

بود حمامی برای مردم شهرک ضروری
کرد این گرمابه دایر همت مردی صمیمی
سال تاریخ بنای آن ز من پرسید، گفتم:
(بانی این کار خیر آمد به‌الدین حکیمی)
۱۳۶۲ ش

در مربع نوشته شده:

عمل ابن محمد مومن محمد امین

در چهار ترنج اطراف نوشته شده:

چون نامه جرم ما به هم پیچیدند
بیش از همه کسی گناه ما بود ولی

بردند و به میزان عمل سنجیدند
ما را به محبت علی بخشیدند

صفحه کاشی کاری به خط بنایی در ایوان غربی مسجد جامع (ایوان استاد) (۶۶-هـ - ۱۲ م). اصفهان

منت ایزد را ز عدل والی ایام شد

این همایون سرزمین بس به ز فردوس برین^{۱۹}
ناطق اصفهانی نیز برای تاریخ بنای مسجد دارالاحسان سندیج قصیده‌ای
ساخته است که هر مصرع آن تاریخ اتمام این بناست و یک بیت آن، این است:
دارالاحسان اش مسمی شد که بنای ازل
کسوتی ز احسان او آورد بر بالای علم^{۲۰}

۲-۶- بنای مسجد کرمانشاه

ناطق اصفهانی، در ۱۲۲۰ هـ.ق. برای تاریخ بنای مسجدی در کرمانشاه
از سوی میرزا عبدالمحمدخان حاکم وقت کرمانشاه قطعه‌ای در هشت بیت
سروده است که هر مصرع آن ماده تاریخ است:
میرزا عبدالمحمد معدن جود و شرف

قدوهی اهل مروّت مجد ارباب یقین

کرد آن پاکیزه طینت مسجدی بنیان ز صدق

کز بی طاعت شوند اصحاب دین آنجا مکین

بهر سال این بنا هستند یک بر یک گواه

شانزده مصرع همه زیبا و چون گوهر گزین^{۲۱}

۳-۶- مرمت سردر مسجد علی اصفهان

صغیر اصفهانی به مناسبت مرمت سردر مسجد علی اصفهان در ۱۳۲۳
شمسی به همت شیخ زاده‌ی هراتی سروده است:
شیخ‌زاده، آن ملقب بر هراتی ز اهل یزد
کز ازل خو کرده با مهر نبی عشق ولی
کرده بر مسجد علی تعمیر کامل، وین عمل
خود دلیل روشنی از اوست بر روشن دلی
خواست از دوران شمسی مصرعی گوید صغیر
تا به تاریخ‌اش رقم سازند با خط جلی
کاملی از «جمع» ناگه سر برون آورد و گفت:
(مرحبا سعی هراتی، یار او بادا علی)^{۲۲}
شمسی ۱۳۲۳

۴-۶- تکیه و مسجد سیادتی سبزوار

مرحوم آیت‌الله استاد سیدعلینقی امین برای اتمام بنای تکیه و مسجدی
که به همت مرحوم آیت‌الله حاج میرزا حسن سیادتی در شهر سبزوار ساخته
شده بود، در ۱۳۴۳ شمسی چنین سروده‌اند:

۱۱- طلاکاری گنبد‌های مشاهد مشرفه

۱-۱۱- طلاکاری گنبد حضرت امام حسین در کربلا

واله‌ی اصفهانی برای طلاکاری گنبد حضرت امام حسین (ع) در کربلا به دستور آقامحمدخان قاجار در ۱۲۰۷ هـ. ق. چنین ماده تاریخی ساخته است:

رقم زد با سر «اخلاص»، واله بهر تاریخش:

(بود این گنبد اقدس طلا ز آقامحمدخان)^{۲۸}

۱۲۰۷=۱۲۰۶+۱

۲-۱۱- طلاکاری گنبد حضرت معصومه در قم:

میرزا صادق اصفهانی متخلص به ناطق (وفات ۱۲۳۰ هـ.) برای طلاکاری گنبد حرم حضرت معصومه در قم به دستور فتح علی شاه قاجار در ۱۲۱۸ هـ. ق. قصیده‌ای بلند ساخته است که هر مصرع آن ماده تاریخ است، یعنی در یک قصیده برای تزیین و تذهیب یک بنای آرامگاهی / زیارتی، جمعاً ۱۳۴ ماده تاریخ ساخته است و به همین دلیل، قصیده خود را «معجزیه» نامیده است:

این قبه گلبنی است بزبور برآمده

یا پاک گوهری ست پر از زیور آمده^{۲۹}

۱۲۱۸

۱۲- بنای کاروان سرای

حاج میرزا محمدکاظم صبوری ملک الشعراء آستان قدس رضوی (پدر ملک الشعراء محمدتقی بهار) برای ماده تاریخ رباط سبزواری که به همت سرتیپ حاج فرامرز خان سبزواری در ۱۳۰۲ هـ. ق. بنا شده است، قصیده‌ای ساخته که چند بیت آن، چنین است:

قافله سالار دل، در همه ملک جهان

نغزتر از این سرای، هیچ ندارد نشان

حجره و مشکوی او، منزل و مأوی دل

ساحت دلجوی او، راحت جسم است و جان

مایه‌ی ستوار آن، گشته به ماهی قرین

سایه‌ی دیوار آن، کرده به ماه اقتران

طرح بنایش سپهر ریخته از ایمنی

آمده بنیان او در ره امن و امان

فخر جهان و زمن، جوهر عقل و فطن

فرخ سرتیپ راد «حاج فرامرز خان»

از گهر پاک او، فخر کند سبزواری

چون ز یل سیستان، مملکت سیستان

قافله‌ی عمر را دید چو آرام نیست

راه خطرناک و سخت، دزد عیان و نهان

خواست به سرمنزلی رخت اقامت کشد

سخت چو تدبیر پیر، تازه چو بخت جوان

از پی تاریخ سال، کلک صبوری نوشت:

(امن و سلامت مدام، بدرقه‌ی کاروان)

۱۳۰۲ هـ. ق.

۱۳- سخن پایانی

تعامل هنر معماری با ادبیات منظوم فارسی در هنر ماده تاریخ سرایی در ایران و حوزه‌ی تمدنی ایران در کشورهای همجوار، پیشینه‌ای دیرینه دارد. ماده تاریخ‌ها که اکثر با رعایت تناسب کاربرد بناها از پل و مسجد و مدرسه گرفته تا حمام و آب‌انبار و باغ و تفرجگاه سروده شده، بخشی از فرهنگ و تاریخ معماری ایرانی است که جای آن در پژوهش‌های وابسته به هنر معماری خالی است، زیرا در دهه‌های اخیر این سنت، جز در موارد استثنایی، از سوی معماران مورد بی‌اعتنایی قرار گرفته است و به خلاف روزگاران گذشته که هنر ماده

تاریخ سرایی در زمینه‌های مولد و سازنده همچون بناهای آباد همگانی و یا تولد نوزادان و یا ازدواج و یا فتوحات نظامی یا اختراعات جدید نیز به کار گرفته می‌شود، اکنون تنها برای ثبت تاریخ وفات و ضبط آن بر سنگ لحدها مورد استفاده قرار می‌گیرد و حال آن که بجاست همچنان که برای تأسیس مجلس شورای ملی در عهد مظفرالدین شاه، ماده تاریخ (عدل مظفر) یا برای ساختن پلی در هند (صراط مستقیم) ماده تاریخ ساخته‌اند، امروز هم در بناهای همگانی مثل دانشگاه‌ها، بیمارستان‌ها، فرهنگسراها، کتابخانه‌ها و امثال آن‌ها، عبارتی موزون و متناسب برای ثبت تاریخ اتمام هریک از این بناها، کاشی کاری شود.

یادداشت‌ها:

۱. امین، سیدحسن، «مقدمه»، دیوان اسرار: کلیات اشعار فارسی حاج ملاهادی سبزواری، تهران، بعثت، ۱۳۸۰، صص ۷۰-۷۱
۲. فردوسی، شاهنامه، بیت ۹۵۳۰ (شاهنامه‌ی امیربهادر جنگ، به خط عماد الکتاب ص ۶۱۴)
۳. میرداماد، جنوات و مواقبت، با حواشی ملاعلی نوری، چاپ علی اوجبی، تهران، مرکز نشر میراث مکتوب، ۱۳۸۰، صص ۱۲۹-۲۷۶
۴. مقدمه‌ی جامع دیوان حافظ، چاپ قزوینی - غنی، ص «قی»
۵. صدری، مهدی، حساب جمل در شعر فارسی، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۸، ص ۳۴۳
۶. نخجوانی، حسین، موادالتواریخ، تبریز، کتابفروشی ادبیه، ۱۳۴۳، ص ۵۲۶
۷. حافظیان، ابوالحسن، لوح محفوظ، تهران، مؤلف، بی‌تا، ص ۴۳
۸. نخجوانی، همان جا، ص ۵۹۹
۹. همایی (سنا)، جلال، دیوان همایی، تهران، نشر هما، ۱۳۶۴، ص ۱۵۸
۱۰. انوری، دیوان انوری، به نقل از علی نظمی، دوپست سخنور، تهران، سروش، ۱۳۷۸، ص هجده
۱۱. حافظیان، همان جا، ص ۴۳
۱۲. صدری، همان جا، ص ۹۶
۱۳. همو، ص ۱۶۵
۱۴. همو، ص ۲۱۸
۱۵. نخجوانی، همان جا، صص ۵۶۱-۵۶۳
۱۶. مدرس تبریزی، ریحانةالادب، ج ۴، صص ۱۵۷-۱۵۸
۱۷. نخجوانی، همان جا، صص ۵۶۶-۵۷۰
۱۸. امین، سیدعلینقی، «مساجد و مدارس سبزواری»، وحید، سال دوازدهم (۱۳۵۳)، صص ۹۴۹-۹۵۲
۱۹. صدری، همان جا، ص ۱۷۱
۲۰. همو، ص ۱۷۸
۲۱. نخجوانی، همان جا، صص ۵۲۳-۵۳۴
۲۲. صغیر اصفهانی، دیوان، چاپ چهاردهم، ۱۳۶۴
۲۳. امین، سیدعلینقی، همان جا
۲۴. نظمی تبریزی، همان جا، ص بیست و یک
۲۵. صدری، همان جا، ص ۱۵۸
۲۶. نخجوانی، همان جا، صص ۵۷۳-۵۷۴
۲۷. همان جا، صص ۵۷۴-۵۷۵
۲۸. واله‌ی اصفهانی، دیوان، چاپ رضا عبداللهی، تهران، انتشارات برگ، ۱۳۷۱، صص ۵۳۶-۵۳۷
۲۹. نظمی تبریزی، همان جا، صص ۶۶۶-۶۷۱

* املاء و کتابت این کلمه در عرف نگارش امروزی «قطعه‌ای» است، اما چون دستکاری در املاء معمول موجب به هم خوردن «تاریخ» (ارزش عددی حروف) می‌شود، عیناً کلمه «قطعه» تحریر شد که در خوانش باید «قطعه‌ای» قرائت شود.
** برای حفظ ماده تاریخ در کتابت «قطعه‌ی» ولی در قرائت «قطعه‌ای» است چنو (چون او چنان)